

Zuzanna Topolińska
Warszawa—Skopje

LINGVISTIČKA GEOGRAFIJA KAO ZAPIS JEZIČNE POVIJESTI

Bogata prostorna diferencijacija poljskoga dijalekatskog vokalizma može se mjeriti na vremenskoj skali relativne kronologije gubitka fonološke kvantitete. Autorica pokazuje razvoj toga vokalizma od ranoga poljskoga doba (XIII. st.).

Općepoznata je i trivijalna činjenica da svaki jezični sistem sadrži u sebi skoro potpunu dokumentaciju svoje povijesti. Tako npr. alternacije kao N sg /*lato*/ ~ L sg /*v leće*/ na jednoj strani i 1 sg praes /*pjore*/ ~ 2 sg praes /*pježeš*/ na drugoj, koje nalazimo u današnjem poljskom jeziku, svjedoče da su jednom, u prapoljsko doba, postojale dvije vrste vokala tipa *e*, od kojih se jedan, vjerojatno širi, ispred prednjojezičnih konsonanata preglasio u *a*, a drugi u *o*. Kao što znamo, radi se o prvobitnom paru /*ě*/ ~ /*e*/ . Na sličan način današnje alternacije tipa N sg /*stuw*/ ~ G sg /*stowu*/ ili N sg /*domp*/ ~ G sg /*dembu*/ sadrže informaciju o staroj kvantitetskoj razlici između **o*: i **o* odnosno između **o*: i **o*. Dakle, na višem morfološkom katu čuva se informacija o starijoj mreži samoglasničkih fonoloških opozicija. Relativno su rijetki slučajevi da se potpuno izgubi trag nekoj staroj distinktivnoj razlici, kao što se izgubio npr. trag kvantitetske razlike kod visokih vokala, tj. trag razlike između **u*: i **u* odnosno **i*: i **i*. Pored analize često nedovoljno reprezentativnih, slučajno sačuvanih spomenika, a često i kontroverznih u interpretaciji, najsigurnije i najpotpunije podatke o starijem stanju jezika nudi metoda takozvane unutrašnje rekonstrukcije, koju zapravo nalazimo kod kolijev-

ke znanstvene lingvistike, u djelima velikih protagonista poredbene gramatike indoevropskih jezika.

Htjela sam vas podsjetiti na sve te dobro poznate stvari da bih mogla završiti ovaj uvod konstatacijom da povijesna dijalektologija nije ništa drugo nego poredbena gramatika *u malom* i da se njezini zaključci temelje prije svega na unutrašnjoj rekonstrukciji. Sve što slijedi predstavlja jednu, nadam se uvjerljivu ilustraciju te konstatacije, preuzetu iz povijesti poljskog vokalizma.

Služit ću se terminologijom uobičajenom u nas, u Poljskoj, tj. govorit ću o kontinentalnopoljskim (skraćeno: kontinentalnima) i o poljskokašupskim dijalektima (skraćeno: kašupskima).

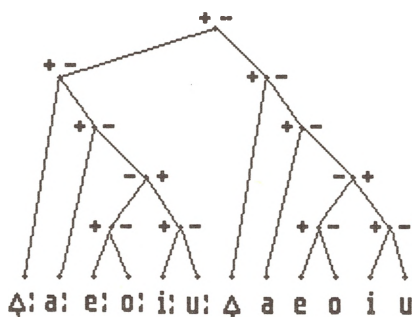
Istina je da jezik evoluirao lagano, neprekidno, postepeno, prenošen s generacije na generaciju. Međutim, na tom putu lagane evolucije ima prekretnica, ima momenata kad kvantiteta prelazi u kvalitetu, jednom riječju: ima izmjena koje miniraju relativnu ravnotežu jezičnog sustava i otvaraju put cijelom lancu daljnjih inovacija pomoću kojih se sustav prilagođava novonastaloj situaciji. Takva izmjena, odlučujuća za daljnji razvoj vokalizma, bila je na poljskom jezičnom teritoriju gubitak vokalske kvantitete.

Sudeći po rezultatima, središte inovacije nalazilo se negdje u središtu poljskoga jezičnog teritorija, a cio dugotrajan proces treba shvatiti kao sekvencu minimalnih, za govornike neulovljivih pomicanja fizioloških i fizičkih (akustičkih) parametara vokalskih artikulacija. U svjetlu danas poznatih podataka prihvaćamo da je odlučujući trenutak toga procesa pao u kraj XV. i početak XVI. stoljeća.

Na polaznoj točki, u rano poljsko doba, negdje u XIII. stoljeću, treba pretpostaviti za cio teritorij ovaj sustav paralelno kratkih i dugih vokala:

(1)

dugi
 nazalni
 niski (kompaktni)
 visoki (difuzni)
 centralni (akustski)

Naime, u ono doba: a. jaki poluglasnici već su se izjednačili i prešli u

/e/, b. /ě:/ě/ već se izjednačilo prema poziciji s /e:/e/ ili s /a:/a/, c. nazali su se već izjednačili osim u kašupskoj situaciji, gdje su *ę:, *ę prešli u *i:, *i; međutim, poslije se na tu situaciju naslojio kontinentalnopoljski razvitak tako da danas samo leksikalizirani ostaci svjedoče o prvobitnom kašupskom razvitku, d. *i:/*i i *y:/*y izjednačili su se fonološki, a u dijelu govora čak i fonetski, kao posljedica fonologizacije razlike između palatalnih i/ili palataliziranih konsonanata na jednoj i nepalatalnih i/ili nepalataliziranih na drugoj strani.

Recimo još – što nije bez značenja – da su centralni vokali uvijek redundantno nelabiovelarizirani, a necentralni – labiovelarizirani. Doduše, nije ni lako za ono doba odrediti koji je od tih dvaju koreliranih znakova distinktivan, a koji je redundantan.

Znak Δ treba simbolizirati neodređenost i nerelevantnost boje nazalnih vokala. Naime, stari *ɔ:/*ɔ i *ɛ:/*ɛ izjednačili su se fonološki, ali vjerojatno ne i fonetski, te možemo pretpostaviti postojanje dvaju različitih parova alofona, nešto nalik [ǫ:/ǫ] iza nepalatalnih i/ili nepalataliziranih konsonanata i [ɛ:/ɛ] iza palatalnih i/ili palataliziranih. Do potpune fonetske identifikacije tih parova došlo je na putu ka gubitku kvantitete, tj. kad je razlika u boji (prije svega u visini) između starih dugih i kratkih – komunikacijski distinktivna – postala izrazitija od pozicijom motivirane razlike između starih centralnih i necentralnih nazala. Inače nazali su i u ono rano a i u kasnije doba izražavali dosta razvojnih specifičnosti irelevantnih za našu problematiku, tako da ćemo ih isključiti iz daljnjih razmatranja.

Predstavljeni podsustavi dugih i kratkih vokala počeli su se s vremenom sve više razilaziti jer se na kvantitetsku razliku naslojavala razlika u boji. Pojavila se naime tendencija da dugi vokali budu u jednom i više napregnuti i viši od kratkih. Kako su vrhovi vokalnog trokuta takoreći nepomični, trebalo je da spomenuta tendencija dođe do izražaja u okviru koji oni ocrtavaju, te su se niski i nevisoki vokali pomakli prema gore, a visoki prema dolje, pa smo dobili – recimo u XV. stoljeću – nešto kao

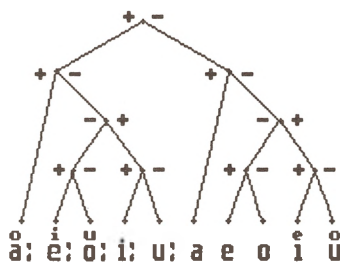
(2)

dugi (= napregnuti i
povišeni)

niski

visoki

centralni

Tlo je dakle bilo pripremljeno za prekodiranje kvanitete u razlike u napregnutosti odnosno u visini glasova, drugim riječima – za gubitak kvantitete i za temeljite promjene u inventaru i hijerarhiji distinktivnih znakova, jer gubitak kvantitete znači i gubitak glavne korelacijske osi vokalskog sustava. Činjenica da je direktan nasljednik dužine pored napregnutosti i malo niža artikulacija, dovodi do porasta broja fonoloških jedinica u predjelu *neniski–nevisoki*. Opozicija *napregnuti vs. nenapregnuti*, nepostojeća u konsonantskom podsistemu (osim možda kod glajda) nije se mogla održati u ulozi osnovne vokalne korelacije, bila je potrebna dublja reorganizacija sustava. Kao prirodni kandidati za ulogu nositelja osnovne opozicije javljaju se dva korelirana znaka koja određuju parametre artikulacije na horizontalnoj osi, tj. forma i lokalizacija rezonatora i uključeni/odsutni labiovelarni modulatori. U nekim sustavima potreba za pronalaženjem nove dimenzije barem u klasi *nevisoki–neniski*, dovest će do razjedinjenja tih dvaju znakova i do pojavljivanja centralnih labiovelariziranih odnosno necentralnih nelabiovelariziranih vokala.

Kao što smo rekli, tendencija ka gubitku fonološke kvanitete širila se od centra teritorija prema jugu i sjeveru. Nas ovdje zanima prije svega pravac prema sjeveru.

Podaci registrirani na terenu koncem prošloga i početkom ovoga stoljeća kazuju nedvosmisleno da je u to doba na sjevernokašupskoj periferiji još postojala razlika između dužine i kraćine, barem kod visokih vokala.

U daljnjem izlaganju želim pokazati kako relativna kronologija gubitka kvantitete prerasta u geografsku diferencijaciju, tj. kako razvojni trenutak u kojem dolazi do prinudne reorganizacije sustava utječe na izbor rješenja. Pokazat ću šest sustava, od kojih su dva kontinentalnopoljska i četiri kašupska, idući od juga prema sjeveru, tj. od najranijega do najkasnijega gubitka kvantitete.

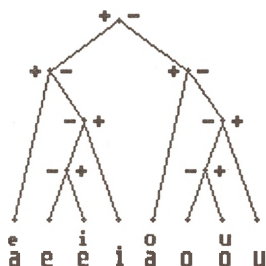
Za oba kontinentalna sistema karakteristično je da diferencija boje između dugih i kratkih visokih vokala nije dospjela do praga fonologizacije, te su se oni identificirali, tj. **i: ɤ *i* i **u: ɤ *u*, čime se nepovratno gubi informacija sadržana u tim dvjema opozicijama.

U mazovskim dijalektima opozicija */+/- centralni/* bila je aktivnija nego */+/- labiovelarizirani/*, pa se na njoj temelji sistem reorganiziran poslije gubitka kvanitete. Suočavamo se tu s pojavom koja dijeli mazovski od svih ostalih poljskih dijalekata. Kao poslje-

dica (i dokaz) spomenute hijerarhije znakova u mazovskom 1. prilično se dobro čuva /*ǫ*/, čiji se je niski parnjak, dobijen od staroga kratkoga **a*, pomakao prema centru i prema gore, te ga za doba nakon gubitka kvanitete možemo simbolizirati kao /*ǫ̃*/, 2. dva poziciona alofona /*i*/ (< **i*:/*i* s **y*:/*y*) gotovo su se posve izjednačila, pa se novo /*ě*/ direktno suprotstavlja vokalu /*e*/ kao napregnuto i relativno povišeno; istu situaciju imamo i kod para /*ǫ*/ ~ /*o*/ . Dakle:

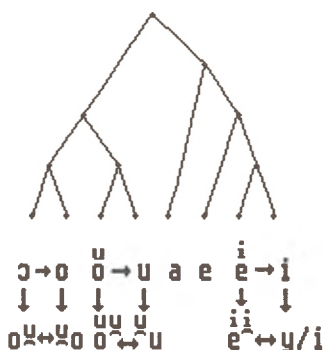
(3)

centralni
 niski
 visoki
 napregnuti
 (= povišeni)

U dijalekatskom kompleksu Velikopoljske, Šleske i Malopoljske, kao i u Kašuba, na vrhu hijerarhije našla se opozicija /+/- labiovelarizirani/. O njezinoj aktivnosti još u doba žive kvanitete svjedoči za tu periferiju karakteristična tendencija prema labiovelarnoj protezi u početnoj poziciji i prema asinkronoj artikulaciji labiovelariziranih vokala, prije svega iza labijalnih i velarnih okluziva, tip *o* > *uo* > *uo* > *ue*, i sl. S druge strane, stari dugi izražavaju tendenciju prema silaznoj artikulaciji – registriramo alofone [*ǫ̃*] kod /*ǫ*/, [*ɥ*] kod /*ǫ̃*/, [*ěi*] kod /*ě*/ . U čitavom se spomenutom kontinentalnom kompleksu nove razlike u visini relativno brzo niveliraju, i to u pravcu prema gore: /*ǫ̃*/ teži k identifikaciji s /*o*/, /*ɥ*/ s /*u*/, dok se evolucija /*ě*/ odvija u dvije etape: prvo se s njim identificira širi alofon /*i*/, tj. /*y*/, a tek kasnije dolazi do pune identifikacije /*ě*/ s /*i*/ uz sačuvanu pozicijsku distribuciju karakterističnu za /*i*/: [*y*] iza nepalatalnih i/ili nepalataliziranih konsonanata, [*i*] u drugim pozicijama. Takav pravac identifikacija svjedoči da je tu kvantiteta nestala relativno kasnije nego u Mazuriji, kad su razlike u boji bile izrazitije, pa su se /*ɥ*/ i /*ě*/ našli u direktnoj opoziciji prema /*u*/ i /*i*/, koji su inače bili redundantno napregnuti. To je valjda doprinijelo da razlika u napregnutosti bude zamijenjena razlikom u diftonškoj konturi. Dobili smo dakle:

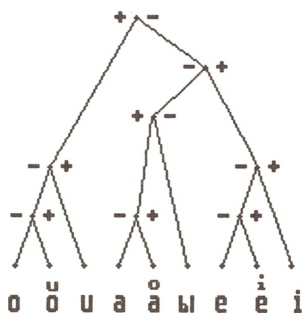
- (4) labiovelarizirani
 niski
 visoki
 (potencijalno)
 silazni

U tom se sistemu /ǣ/ povišenjem artikulacije automatski svrstalo među labiovelarizirane, što smo ovdje simbolično izrazili zamjenom znaka *ǣ* znakom *ɔ*.

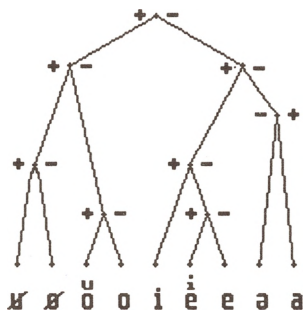
U jugoistočnom, tzv. zaborskom kompleksu kašupskih govora situacija je kompliciranija – tamo su se uspjeli razviti periferni nelabiovelarizirani vokali, što je prije svega rezultat identifikacije staroga dugoga **i*: samo sa sa starim kratkim iza palatalnih i palataliziranih konsonanta, dok se staro kratko **i* iza nepalatalnih i nepalataliziranih fonologiziralo u /*ɪ*/; opozicija /*i*/ ~ /*ɪ*/ jest opozicija *centralan* ~ *necentralan* u predjelu nelabiovelariziranih vokala. Snižena varijanta staroga kratkoga **u* nije dospjela do praga fonologizacije. Prisutnost /*ɪ*/ u sustavu pomoglo je da dođe do izražaja i nelabiovelariziran karakter /*ǣ*/ i /*a*/. Dobivamo, dakle, deveteročlan sustav, s po tri vokala razne visine raspoređena u tri klase: labiovelarizirani necentralni, nelabiovelarizirani necentralni i nelabiovelarizirani centralni. Možemo pretpostaviti da je faktor koji je omogućio da se /*ɪ*/ udalji od /*i*/ toliko da bi se moglo fonologizirati, kao i da /*ǣ*/ očuva svoju prirodu povišenoga i napregnutoga parnjaka /*a*/, bio nešto kasniji nego »na kontinentu« gubitak fonološke kvantitete. A po razvitku drugih kašupskih osobina koje su se zadržale na istoj granici poznato nam je da se ona oformila negdje u XVI. stoljeću.

- (5) labiovelarizirani
 centralni
 niski
 visoki
 napregnuti

Centralnokašupski dijalekti doživjeli su identifikaciju i fonologizaciju u tzv. kašupsko šva: /ə/ sniženih varijanti staroga kratkoga *i iza nepalatalnih i nepalataliziranih i staroga kratkoga *u iza centralnih nepalatalnih konsonanata, dok se staro kratko *i iza palatalnih i palataliziranih identificiralo sa starim dugim *i:, a staro kratko *u iza perifernih i palatalnih sa starim dugim *u:. Tako smo u predjelu nevisokih neniskih vokala dobili pet jedinica, što je doprinijelo tome da se kao serije oforme i centralni labiovelarizirani i necentralni nelabiovelarizirani. U prvoj su se seriji našli /ø/ (nastalo od *a:) i /u/ (nastalo od *u:), u drugoj /ə/ i /a/. Pomicanje *a i *u prema centru objašnjavamo polarizacijom prema /a/ i /o/ u prvom i prema /ə/ i /ø/ u drugom slučaju; danas se na odgovarajućem teritoriju /a/ fakultativno realizira kao [ä], a /ø/ kao [u]. I još jednom da ponovimo poznati refren: razliku između centralnih jugoistočnih kašupskih govora najlakše je objasniti kasnijim gubitkom kvanitete na centralnom teritoriju.

- (6) **labiovelarizirani**
 centralni
 niski
 visoki
 napregnuti

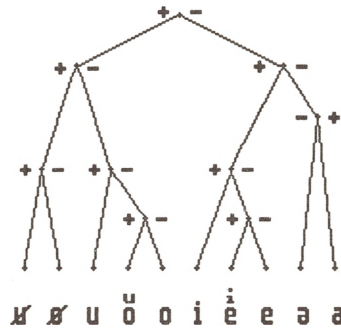
Sustav jasno pokazuje zašto u svim predjelima osim nelabiovelariziranih centralnih ima na odgovarajućem teritoriju dosta variranja u visini alofona.

U sjevernom kompleksu kašupskih govora još kasniji gubitak kvanitete dozvolio je da se prvobitno dugo *u: pomakne toliko prema centru (*u > u) da nestanu uvjeti za njegovu čak i pozicijsku identifikaciju sa starim kratkim *u.

Današnji se sjevernoistočno kašupski sistem razlikuje od centralnoga samo prisustvom /u/ u klasi labiovelariziranih necentralnih vokala. Dakle:

(7)

labiovelarizirani
 centralni
 niski
 visoki
 napregnuti

Grada registrirana na terenu koncem prošloga i početkom ovoga stoljeća dozvoljava nam da za kompleks sjeverozapadnih kašupskih govora (većinom danas i nepostojećih) rekonstruiramo malo drukčiji sustav, o čijem postojanju danas svjedoče samo oskudni leksikalizirani ostaci. Radi se o sistemu koji je fonologizirao rezultate uzlazne diftongizacije, disimilacije, konačno čak i delabiovelarizacije staroga kratkoga *o (*o > uo > uě, iza centralnih konsonanata čak dalje > oe > ee > ie). Takav razvoj *o omogućio je da /ā/ (< *a:) sačuva necentralan karakter uz fakultativno pomicanje prema gore pa da uđe u klasu labiovelariziranih vokala (*ā > ɔ). Diferencijacija pozicijskih alofona *o nalaže hijerarhiju +/- centralni, +/- labiovelarizirani, a ne obratno kao u ostalim kašupskim sistemima. Dakle, sjeverozapadni kašupski sustav rekonstruiramo otprilike ovako:

(8)

centralni
 (potencijalno) uzlazni
 labiovelarizirani
 niski
 visoki
 napregnuti

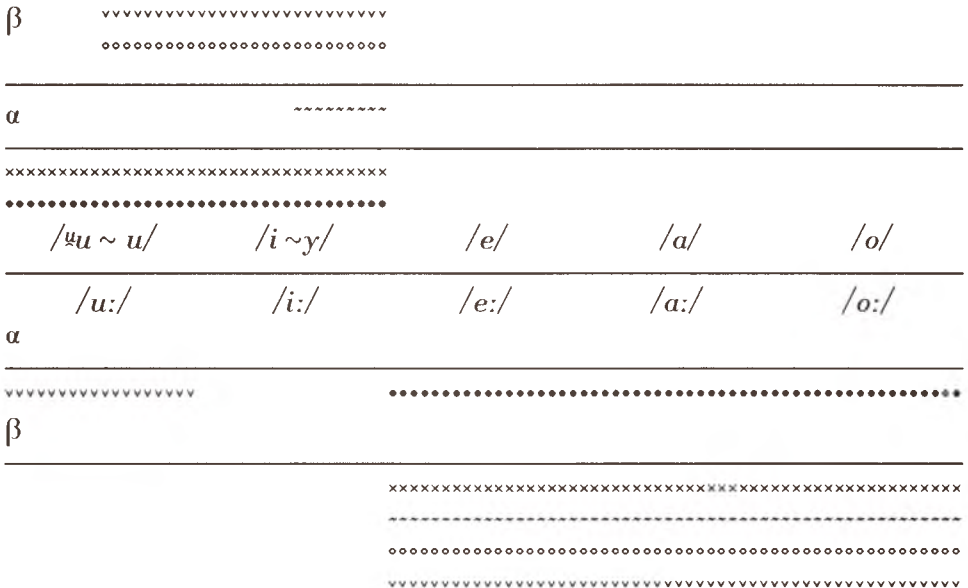
Sastav i hijerarhija znakova govore da imamo posla sa sustavom prilično nestabilnim, što je potvrdio daljnji razvoj, koji je doveo do povlačenja toga sustava u rezultatu ekspanzije shema 6 i 7.

Sve to što sam rekla može se ukratko prikazati ovako kao na shemi 9, gdje su upotrijebljene ove oznake:

- Mazurija
- xxxxxx Velikopoljska, Šleska, Malopoljska
- ~~~~~ zaborški, tj. jugoistočnokašupski govori
- ooooo centralni Kašubi
- vvvvvv sjeverni Kašubi
- α prag fonologizacije
- β granica prvobitne alofonske zone

Imamo dakle sustav od deset jedinica koji s gubitkom kvantitete gubi osnovnu os diferencijacije i mora se rekonstruirati putem polarizacije odgovarajućih dugih i kratkih parnjaka na drugim relacijama. Nove dimenzije koje mogu zamijeniti kvantitetu jesu neposredno i privremeno napregnutost, a onda nakon temeljitije rekonstrukcije centralizacija i labiovelarizacija artikulacije. Što je kasniji gubitak kvantitete, to više vremena imaju stari kratki i dugi za uzajamnu polarizaciju.

POLARIZACIJA KRATKIH I DUGIH VOKALA
 U TRENUTKU GUBITKA KVANTITETE

Na našoj shematskoj slici važne su dvije dimenzije: **a.** vodoravna os – broj fonemskih parova obuhvaćenih procesom sekundarne polarizacije, **b.** okomita os s dvije točke od ključnoga značenja: α prag fonologizacije, tj. prag iza kojega dosadašnji alofon postaje samostalan fonem, i β granica dosadašnje alofonske zone susjednih fonema, tj. prag iza kojega pomicanje jedne jedinice izaziva lančanu reakciju i (identifikaciju ili) pomicanje drugih jedinica.

Na toj pojednostavnjenoj skali gore prikazani sustavi rađaju se na ovaj način:

Mazurija – polarizacija visokih vokala nije stigla do praga fonologizacije pa je uslijedila identifikacija kratkoga i dugoga $*i/i$: i kratkoga i dugoga $*u/u$; ostali dugi vokali prekoračili su prag fonologizacije,

Velikopoljska, Šleska, Malopoljska – visoki vokali kao i u Mazuriji, ostali dugi vokali uspjeli su prekoračiti i prag svojih prvobitnih alofonskih zona,

Zabori (tj. jugoistočni kašupski kompleks) – alofon kratkoga $*i$ iza nepalatalnih i nepalataliziranih konsonanata prekoračio je prag fonologizacije, drugi alofon kratkoga $*i$ identificirao se je s dugim $*i$; ostalo kao na kontinentu u velikopoljsko-šlesko-malopoljskom kompleksu,

centralnokašupski teritorij – alofon kratkoga $*i$ iza nepalatalnih i nepalataliziranih konsonanata i alofon kratkoga $*u$ iza centralnih nepalatalnih prošli su granicu prvobitnih alofonskih zona te su se ujedinili; drugi alofon kratkoga $*i$ i drugi alofon kratkoga $*u$ nisu prošli prag fonologizacije te su se identificirali prvi s dugim $*i$; drugi s dugim $*u$; ostalo kao na zabor-skom teritoriju,

sjevernokašupski teritorij – staro dugo $*u$: pomaklo se prema centru, što je dozvolilo da se fonologizira alofon staroga kratkoga $*u$ iza necentralnih i palatalnih konsonanata; ostalo kao na centralnokašupskom teritoriju.

Prikazana slika prilično je pojednostavnjena, međutim, zaključak je jasan. – Cijela, prilično bogata prostorna diferencijacija poljskoga dijalekatskog vokalizma može se mjeriti na vremenskoj skali relativne kronologije gubitka fonološke kvantitete. Odlučujući je naime trenutak fonologizacije rezultata polarizacije dugih i kratkih parnjaka i po boji i trenutak defonologizacije kvantitetske razlike koja ih odjeljuje.

Na kraju bih htjela istaknuti da sam ja svjesno odabrala prilično demagoški postupak – prihvatila sam kao pretpostavku baš ono što je

trebalo dokazati, tj. da je gubitak kvantitete bio *spiritus movens* čitave evolucije. Međutim, protudokaza nema, a glavni dokazi koji govore u korist prihvaćenoga rješenja jesu baš dokazi koje pruža unutarnja rekonstrukcija. Moj je cilj bio da to po mogućnosti jasno pokažem.

- I. Mazurija; II. Velikopoljska, Šleska i Malopoljska;
III. Zabori (jugoistočni kašupski kompleks);
IV. centralnokašupski teritorij; V. sjevernokašupski teritorij

LINGUISTIC GEOGRAPHY AS A DOCUMENT OF LINGUISTIC HISTORY

Summary

The rich regional differentiation of the Polish dialectal vocalism can be measured with respect to the relative chronology of the loss of phonological quantity. The author presents the development of vocalism from the early Polish period (the 13th century).